

L. NAGY ZSUZSA

Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között

A forradalmak leverését követően a polgári demokrácia, polgári radikalizmus meggyengült erői nem tudták megtartani korábbi pozíciójukat, de nem is tűntek el teljesen a politikai, a köz- s főleg a kulturális életből. Hatásuk, tevékenységük a liberális, demokratikus polgári pártok politikájában, a szellemi élet egyes szféráiban érzékelhető maradt.

A polgári radikálisok tartották a legszorosabban a kapcsolatot a demokratikus emigrációval, mindenekelőtt Jászi Oszkárral, akit 1919 után is szellemi vezérüknek tekintettek. Jászi Oszkár amerikai hagyatéka, a Magyarországról hozzá írt levelek e kapcsolat tartalmát, egyben a hazai polgári radikálisok (részben a polgári ellenzék) politikai arculatát, terveit, lehetőségeit világítják meg. Erről a levelezésről, pontosabban a Jászihoz írt levelekről kívánok számot adni ebben a cikkben, a teljesség igénye nélkül, de a legjellemzőbb, legfontosabb mozzanatokat kiemelve.¹

A konszolidáció tartalma, az ellenzék lehetősége

1919—1920-ban, amikor az ellenforradalmi rendszer konszolidálása körüli harcok még nem zárultak le, a szociáldemokratáktól a liberális polgári politikusokig általános volt az a hazai felfogás, hogy az antant hatalmak, valamint a szomszédos országok (elsősorban Csehszlovákia) nem fognak hozzájárulni egy szélsőjobboldali, revizionista, diktatórikus rendszer stabilizálásához, következésképpen van lehetőség a konszolidáció liberális, demokratikus alapon történő megvalósítására. Hasonlóan vélekedett a demokratikus emigráció.

Jászi feljegyzései szerint egy ilyen liberális-demokratikus konszolidáció véget vetne a fehérterrornak, programjában szerepelne a köztársaság kikiáltása, „egy alkotó demokratikus fejlődés útjának lehetővé tétele”, „igazságos adórendszer, jövedelemelosztás, radikális földreform, szövetk.(sic!) termelés előmozdítása, ésszerű szocializálás — európai gazd.(asági) egység felé törekvés. Állam és egyház szétválasztása. Feudalizmus és kapitalizmus ellen.”²

Jászi, mint ismeretes, 1919. május 1-től Bécsben, az emigráció akkori legjelentősebb központjában élt, kapcsolata Károlyival, ha nem is teljesen felhőtlen, de töretlen volt még ez időben. Budapestről elsősorban Jászihoz mentek a levelek, amelyek informálták őt az itthoni viszonyokról, tanácsot, segítséget kértek.

¹ Az iratok a következő forrásból származnak: Jaszi Papers. Butler Library, Special Collections. Columbia University, New York. A továbbiakban csak kiegészítő jelzeteket adok az idézett iratokra nézve.

² Jászi naplója (a továbbiakban: Napló) 1920. jún. 8-i bejegyzés. Ezt a programot Károlyival, Szendével közösen és Beneš, Masaryk véleményét figyelembe véve dolgozták ki.

Már 1919 őszétől kialakult az együttműködés közte és a hazaiak között. Jászi a leveleket részben postán, de nem közvetlenül a nevére címezve, részben kiutazók közvetítésével, nem egyszer a budapesti antant (angol) misszió révén kapta meg.³ De nem szakadtak meg a személyes kapcsolatok sem, mert már ez időtől kezdve rendszeresen utaztak ki hozzá elvbarátai, s amikor már az USA-ban élt, akkor európai látogatásai teremtettek lehetőséget a közvetlen eszmecserekre. A hazaiak minden jelentősebb belpolitikai esemény, lépés kapcsán konzultáltak Jászival.⁴

Az első levelek arról értesítették Jászit, hogy a fehérterror miként sújtotta a polgári radikálisokhoz tartozókat. Braun Róbert, Kernstok Károly, Majláth Ferenc, Madzsar József, Vágó József, Varró István és mások letartóztatásáról, megveretéséről, Pólya Jenő, Dienes Lajos, Goldzieher Sándor, Engel Károly, Lieberman Pál és mások elbocsátásáról mentek tudósítások.⁵ Alice huga kétségbeesve kérte Jászit: „Édes drága Oszikám csak *haza ne jöjj* semmi áron.”⁶

A polgári radikálisok a terror ellenére már 1919 augusztusában hozzákezdtek soraik rendezéséhez. Purjesz Lajos szerkesztésében újraindították a Világot, előkészítették a Szabad Iskola feltámasztását és a Huszadik Század megjelentetését. A Világba az induláshoz Jászitól kaptak cikket és sürgették a továbbiakat. Jászi már ekkor tanácsokkal látta el Purjeszt a szerkesztést illetően.⁷ Madzsar így jellemezte a Világ helyzetét: „Szász Z(o)ltán) nagyon jól viselkedik a Világban, verekszik az októberi forradalom vívmányaiért. Fényes egy kicsit antiszemita, de ő már régebben is az volt. Hetilapot indított. A Világ elég jó, meglepően sokan vásárolják, de persze vidékre nem jut el s Budapestből nem tud megélni, próbáltam elvbarátainktól pénzt szerezni, de nem sikerült.”⁸

A Szabad Iskola újraindítása elég sok nehézséggel járt és csak hosszabb idő után sikerült. Erről, de igen gyakran más kérdésekről is, Jászi egyszerre több forrásból s így részben eltérő információkat kapott, ami a teljes kép kialakítását nagy mértékben megkönnyítette. Ez esetben Gönczi Jenő és Czakó Ambró egy azon napon írták meg neki véleményüket. Czakó ekkor frissen vette át a Szabad Iskola titkárságának vezetését, mivel Nagy Dénes lemondott.⁹ Czakó és Gönczi között ellentétek merültek fel az előadók személyét, a program jellegét illetően. Gönczi szerint „felfrissített névsor és lehetőleg tudományos, csaknem tiszta tudományos irány kell . . . a világ, a közhangulat ma lényegesen megváltozott, a magyar progresszió eddigi támogatói megzavarodott érzésűek; egyrészt némi ellenérzést éreznek a progressziv irány ellen, másrészt a mai állapotok sem tetszenek”.¹⁰

³ Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice 1919. aug. 7. Napló 1920. jan. 17-i bejegyzés.

⁴ 1920 februárjában Madzsar is felkeresi. Ez az első alkalom, hogy Jászi távozása óta találkoznak (Napló 1920. febr. 25-i bejegyzés). A napló bejegyzései szerint Csécsyék, Veér Imre, Nagy Vince, Balassa József, Vámbéry, Dénes Lajos, Supka Géza, Gönczi, Braun, Kernstok stb. keresik fel 1921-től kezdve.

⁵ Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice dátum nélküli levele, Madzsar József 1919. szept. 3-i, nov. 19-i levele. Giesswein Sándor 1919. nov. 24-én Bleyer József tevékenységével kapcsolatban hírt adott a Jászi elleni támadásokról is. Egy-egy utalásból kitűnik, hogy az angol misszió, valamint a román városparancsnokság alkalmanként közbenjárt a letartóztatottak kiszabadításáért. Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice 1919. aug. 7-én, Madzsar József 1919. szept. 8-án.

⁶ Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice dátum nélküli levele, 1919 kora őszéről.

⁷ Family Correspondence. Madzsar József 1919. szept. 8., okt. 20-i levelei.

⁸ Uo. Madzsar 1919. okt. 20-i levele.

⁹ „Fél ő is, mint a legtöbb ember — írta Czakó —, félti a Közélelmezésiben való állását.” Czakó Ambró 1919. nov. 28.

¹⁰ Uo. Gönczi Jenő 1919. nov. 28.

Czakó ezzel szemben jórészt a régi embereket kívánta foglalkoztatni és sokkal határozottabb, keményebb kiállást, több munkát várt el az Iskola és a Huszadik Század egykori gárdájától.¹¹ Czakó nemcsak a polgári radikálisokat bírálta, hanem azokat a polgári rétegeket is, amelyekről támogatást, határozottabb ellenzéki magatartást várt el.¹²

Megfogalmazása nem egyszer túlzó és igazságtalan volt, viszont rátapintott a baloldali polgári és a szociáldemokrata ellenzék lényegbevágó problémájára: vajon az-e a helyesebb taktika, ha „menteni” próbálnak, ha megpróbálnak helyet teremteni maguknak az ellenforradalmi rendszerben, ami szükségszerűen csak engedmények árán képzelhető el, vagy pedig bojkottálják a rendszert, lemondva így minden legális tevékenység lehetőségéről.

Nyilvánvaló volt, hogy a polgári rétegekre, azokra is, amelyek 1918 előtt Jászi és Károlyi mögé sorakoztak, súlyos következményekkel járt a forradalmak veresége és az ellenforradalmi terror, hogy a polgári progresszió bázisa beszűkült. Ez nagyon megnehezítette a polgári radikális erők összefogását, általában a liberális, demokratikus polgári ellenzék politikai tevékenységét. Nem feledkezhetünk el arról sem, hogy a hazai polgári ellenzék, a radikálisok, először találták szemben magukat olyan kormányhatalommal, olyan politikai erővel, amelyek velük szemben is a brutális terror módszereit alkalmazták. A dualista állam, amelynek keretei között ez a generáció, ez a kör megszerveződött, velük szemben ilyen módszerekkel sohasem élt.¹³

A Czakó által feltett, de általános kérdést úgy is fordíthatjuk, vajon milyen következményekkel járt volna a magyar társadalomra, a közgondolkodásra az ellenforradalom évtizedeiben, ha az itthon maradtak még azt a viszonylag korlátozott hatást sem tudják kifejezni, amelyet a legalitás számukra biztosított? A két háború közötti politikai történet és a közgondolkodás oldaláról

¹¹ Az ő tervezett névsorában a következő előadók szerepeltek: Balassa József, Benedek Marcell, Braun Róbert, Csaba Gyula, Czakó Ambró, Dénes Lajos, Hebelt Ede, Madzsar József, György János, Lamprecht Kálmán, Vadász Elemér, Trostler József, Kármán Elemér, Révay József, Király György, Giesswein Sándor, Szász Zoltán, Gombos Ferenc, Czeglédy Miklós, György János, Babits Mihály, Kernstok Károly stb. Uo. Czakó Ambró 1919. nov. 28.

¹² „Nagy baj — írta —, hogy az az elem, mely a progresszivitásban támogatónk volt: gyáva. Értem a zsidóságot. Somogyi Béla jól jegyezte meg a múltkor nekem, hogy Jászi akármilyen kiváló ember, nagy baja, hogy nincs mögötte senki, mert radikális polgárság nincs, csak gyáva zsidók vannak. Éz így ugyan nem igaz, de van benne igazság. Mindenesetre vagyunk egy páran, akik a Radikális párt programja mellett és az októberi forradalom elvei mellett hűségesen kitartunk minden üldözés ellenére is. Hanem a Világ szánalmas; szánalmas Purjesz is, meg Supka is, Purjesz jobbkeze. Mindenesetre az a véleményem, hogy nekünk új lap kell s a Huszadik Század nincs jó kézben most, mikor Braun nem is meri megjelentetni. A magyarság tényleg haragszik a zsidókra; a klerikálisok a bolsevizmusért, mi pedig jelenlegi gerinctelen viselkedésükért. Balassa pl. (akit különben én nagyon tisztetek!) nem meri összehívni a . . . -ket (a szabadkőműves testvéreket — L. N. Zs.) s egy lépést sem tett a Symb(olikus) Nagy□(páholy) az idegen, főleg Grand Orientnál a magyar progresszió érdekében. Hiába szoltam Balassának, semmit sem mer tenni. Ezek az emberek azt szeretnék, hogy az érett gyümölcs a szájukba hulljon, de a kezüket nem mozdítják meg érte. — Dénes Lajosnak augusztus óta mondom, hogy szervezze a tanárságot, kb. 6—800 tanár van csak a fővárosban felfüggesztve — semmit sem tett. De magára vállalta s azért nem tettem meg én, mégis magának vindikálja. Persze félti a főgazgatóságát. Ezt a jelszót Purjesz adta ki, t. i. hogy megmenteni, amit csak lehet; az a Purjesz, akinek a lapja Jászi neve nélkül egy hajtófát se ért s aki Jászit, meg a Radikális Pártot ma úgy elfelejtette, mintha soha nem is léteztek volna. Én éppen az ellenkező véleményen vagyok, mindent odaadni, de meg nem alkudni. Azt hiszem később mi a liberális protestánsokból kapunk embereket s ez kívánatosabb elem is lesz sok szemitanál.” Czakó, 1919. nov. 28.

¹³ Madzsar beszámolt a Podmaniczky utcai szabadkőműves székház valamint a Társadalomtudományi Társaság helyiségeinek lefoglalásáról. is. Dátum nélkül és 1920. márc. 11.

néve úgy tűnik, bármily korlátozott volt is a hazai polgári ellenzék liberalizmusa vagy radikalizmusa, bármily csekélyek voltak is lehetőségeik, mégis alapvetően fontos feladatot láttak el a polgári progresszió gondolatának életbentartásával, amely a gyakorlatban nemcsak a politikai szabadságjogok, hanem a szellem szabadságának védelmét is jelentette az ellenforradalmi rendszerrel, majd a fasizmussal, a nácizmussal szemben.

Ugyanakkor viszont jogos volt a bírálat és az aggodalom, mert az új viszonyokhoz való alkalmazkodás nem egyszer vezetett a kényszerű szükségességet meghaladó kompromisszumokra.

Az elégedetlen bírálat, az engedményeket elutasító álláspont részben abban az általánosnak mondható felfogásban gyökerezett, hogy az ellenforradalom berendezkedése (mint a proletárdiktatúra tagadása) liberális, demokratikus alapon is megvalósítható. Clerk budapesti missziója 1919 október—novemberében megerősítette ezeket az illúziókat. Biró Lajos például, ekkor már emigrációban, így írt Jászinak: „tavaszra véleményem szerint olyan atmoszféra lesz Magyarországon, hogy neked is, nekem is haza lehet mennünk.”¹⁴

Jászitól vártak és kértek közbeavatkozást, hogy Clerk ne csak tárgyaljon a polgári ellenzék képviselőivel, hanem vegye is tekintetbe azok véleményét, felfogását.¹⁵ Madzsar azt is szükségesnek tartotta, hogy Jászi maga tárgyaljon Clerk-kal vagy memorandumban fejtse ki neki az októbristák, a radikálisok álláspontját. „Friedrich óriási apparátust mozgósít, hogy úgy tüntesse fel, mintha ők volnának az egyedül lehetségesek. Azt hiszem, volna talaja ma már olyan iránynak, amely a mi politikánk folytatását jelenti . . . az a sok üldözött polgár sehogy se találja helyét a mai keretekben.”¹⁶

Károlyi, aki ez időben Prágában tartózkodott és sorozatos tárgyalásokat folytatott a csehszlovák állam vezetőivel, szintén arra kérte Jászit, „beszéljél Garamival és a Socikkal (sic!) abban az irányban, hogy legyenek erősek és ne adják *olcsón* mert ha kitartanak, az ölükbe hull a játszma”.¹⁷

Az itthoniakat reménnyel töltötte el, hogy Károlyi és Jászi ekkoriban energikusan próbálta egységes keretbe fogni az emigrációt s nemcsak Prágában, hanem Jugoszláviában is tárgyalásokat folytatott.¹⁸

Ilyen légkörben, a Clerk-féle követelmények ismeretében 1919 késő őszén még elég derülátóan ítélték meg itthon is az 1920 januárra kiírt választások kilátásait. „Kétségtelennek látom, hogy a választásoknál a Keresztény blok fog győzni — írta Braun Róbert. — Végeredményben azonban a demokrácia nagy haladást fog tenni. Általános választójog mellett ez elkerülhetetlen és lehetetlenség, hogy egy kormányra jutott párt programja az antiszemitizmusban merüljön ki. . . A gazdasági kérdésem kívül, mely egyelőre még ismeretlen tényezőktől függ, csak egy sötét pontot látok: az irredentizmust. Attól félek, ez fogja elfoglalni a régi politika közjogi kérdésének szerepét . . . Ez előre deter-

¹⁴ 1919. dec. 4-én Firenzéből.

¹⁵ „Mi mindent elkövetünk, de Néked is mindent el kell követned, hogy Clerk itt Budapesten hallgasson meg, hogy a progresszív lelkiismeret beszédét is megismerje az antant, a melyik eddig csak az Andrássy Gyula és Friedrich között ide-oda lengő konzervativizmust hallotta.” Lamprecht Kálmán 1919. okt. (közlebbi dát. nélkül).

¹⁶ Madzsar 1919. okt. 17.

¹⁷ Károlyi 1919. szept. 18.

¹⁸ Erre nézve Jászi levelezése igen gazdag részleteket tartalmaz 1919—1920-ból Károlyi, Seton Watson, Linder Béla, Dániel Arnold és mások Jászihoz írt levelei és a válaszok révén.

minálja az új államokhoz való politikai és gazdasági viszonyunkat. Egy dunai konföderáció-féle tervtől lelkileg nagyon messze állunk.¹⁹

Jászinak, valamint a szociáldemokrata emigrációnak a közbenjárására történhetett nyilvánvalóan, hogy az az angol delegáció, amely a fehérterror, az internálótáborok a Nyugaton is felháborodást keltő hírére érkezett Magyarországra, kapcsolatba lépett a polgári radikálisokkal, pontosabban Vámbéry Ruzstemmel is.²⁰

A polgári radikálisok önálló politikai keretbe szervezése megoldhatatlan volt, így szükségszerűen partnerek után kellett nézniök. E tekintetben azonban megoszlottak a vélemények az emigráció és a hazaiak között, maguk az itthoniak sem egységes nézetet képviseltek.

Károlyi már 1919 szeptemberében azt fejtette ki Jászinak, hogy „a Polgári Radicalismusnak nincs többé jogosultsága mint külön párt fennmaradni. A Polgári Radicalis elem történelmi misszióját befejezte.” Károlyi úgy vélte, hogy a szocialista pártba kell belépniök, neki és Jászinak legalábbis.²¹

Károlyinak ezzel a felfogásával azonban nemcsak Jászi nem értett egyet, hanem az itthon maradt radikálisok sem, akik már azt is aggodalommal figyelték, hogy Jászi túlságosan erősen hozzákötődik Károlyihoz.²² Ebben az aggodalomban nemcsak az játszott szerepet, hogy Károlyi balratolódását a polgári radikálisok elítélték, hanem az is, hogy Károlyinak a kommunista mozgalommal meglévő kapcsolata miatt attól tartottak, a kormány ezt az egész itthoni polgári ellenzékkel szemben ki fogja használni.

A polgári radikálisok, októbristák polarizálódásának egyik jellegzetes iránya az lett, amit végső fokon Jászi képviselt, bár teljességében kifejtve csak később fogalmazta meg álláspontját. Elemei azonban már korábban felmerültek s a lényege az volt, hogy nem utolsósorban 1918 és 1919 tapasztalatai nyomán, olyan polgári teóriát és programot kell kidolgozni, amely mintegy közvetítő helyet foglal el a marxizmus, a kommunista mozgalom valamint a konzervatív, polgári irányzatok között.²³

¹⁹ Braun Róbert 1919. nov. 28.

²⁰ E látogatás eredményéről Jászi úgy értesült, hogy az akkor Bécsben élő Supka Géza kilátogató felesége vitte az üzenetet Vámbérytól, amit azután Supka levélben tudatott Jászival. Mivel az erre vonatkozó részlete a levélnek kitérően jellemzi a körülményeket, érdemes idézni: „Amikor az angol munkásküldöttség Pesten járt, egy délelőtti meglátogatták Ruzstemet. Délutánra már ott volt nála Horthy meghívása, aki azzal kezdte a beszélgetést, hogy ne higgye Ruzstem, mintha ő (Horthy) azon a véleményen lenne, hogy Magyarország Jászit és Vámbéryt nélkülözheti. A további beszélgetés során rátért a tulajdonképenvaló témára: hogy mi az angolok véleménye? Ruzstem megmondta, hogy legelső sorban a tisztí különítmények leszerelését követelik. Mire Horthy: »Hja kérem, én is már ezen dolgozom három hónap óta, de hát nem igen megy a dolog.«” (Supka 1920. jún. 12.) Horthy és az angol politika viszonyát tekintve nagyon is érthető, hogy aggódott, milyen benyomással fognak távozni az angol képviselők, s ez az alapja a beszélgetésnek, amelyet Supka rögzített. Károlyi viszont Csehszlovákiából azt írta Jászinak: „Wedgwoodék jelentésével sehogys vagyok meglegedve. Puha és erélytelen. Úgy fest, mintha Horthyt akarnák megmenteni.” (1920. jún. 11.)

²¹ 1919. szept. 24-i levél.

²² Madzsar 1919. szept. 8-án, válaszul Jászinak egy korábbi, Purjeszhez írt levelére, többek között ezt írja: „Nagyon örültünk Purjeszhez írt levelednek, teljesen igazad van, de arra kérnek, ne azonosítsd magad Mihálytal. Nagyon fontos objektív okai vannak, de nem írhatom meg.” (Eredeti kiemelés.)

²³ Érdekes ilyen szempontból Dániel Arnold több levele. Már 1919. nov. 23-án arról ír Jászinak, hogy tulajdonképpen a „liberális radikalizmus” vagy „liberális szocializmus” teóriáját kellene kidolgozni. — Az itthoniak azonban nemcsak a Károlyival való szoros együttműködés miatt aggódtak. Madzsar hosszú levélben fejtette ki Jászinak, hogy a hazaiak semmi körülmények

Itthon azonban a realitásokkal kellett számolni. Így bizonyos együttműködés kialakult Bárczyval és pártjával, bár annak helyzete még a kormányban való részvétele idején sem volt erős, befolyása is felettebb korlátozott maradt.²⁴ Szász Zoltán, mint Madzsar több levelében is jelezte Jászinak, egy szélesebb körű liga megszervezésével kísérletezett a „szabadságjogok védelmére”, amelybe Giesswein Sándort is be akarták vonni.²⁵

Az 1920-as fővárosi községi választások ilyen szélesebb összefogást kívántak, ha a polgári radikálisok, mint szó volt róla, indulni akartak. Madzsar Harrer Ferencsel tárgyalt, azon az alapon, hogy „össze kellene hozni az egész baloldalt és nagy baj, hogy a szociáldemokrata munkásságnak nincsen ma olyan vezére, akivel a munkásság nevében tárgyalni lehetne...” Ezért úgy vélték, legalább Peidlnek vagy Peyernak haza kellene jönnie.²⁶

Hock János, már a választások után, azt ajánlotta: „meggondolandó, hogy nem kellene-e Vázsonyival újból összekötni a szálakat. Ő is megbűnhődött hibáiért, de a háta mögött áll mégis az a néhány ember a magyar törvényhozáiban, akik a modern haladást és szabadságot képviselik ma *otthon*. Különböző fajsúlya is megérdemli a kibékülést.”²⁷

Jászi viszont nem helyeselte ezt s nem tudta elfogadni azokat a gyakorlati politikai lépéseket, melyek az itthoni ellenzék társadalmi-politikai helyzetéből következtek. Amikor a liberális blokk, a Polgárok és Munkások Szövetsége, 1921-ben Vázsonyit és a Demokrata pártot is „befogadta”, ebben Jászi nem azt látta, hogy a Demokrata párt rendelkezett egyedül számottevő befolyással Budapesten s így a blokkot erősítette, hanem azt, hogy az elvi politikát egy általa megkérdőjelezett „reálpolitika” miatt feladták.²⁸ Egészében úgy látta, hogy a liberális, demokratikus ellenzék, beleértve Vázsonyit, Rassayt is, „siralmas gyöngesége és szemponttalansága” nem biztat semmivel.²⁹

De Károlyi felfogása sem maradt visszhang nélkül: „... mi hiába feszítjük meg minden erőnket, nem jutunk pozícióhoz — írta Czákó Ambró Jászinak —, ha tömegek nem állnak mögöttünk. Ezért nekünk bele kell mennünk a szociáldemokrata pártba esetleg mint annak egy »szabad szocialista« oldala s ott az intellektuális vezetést kell a kezünkbe vennünk. A mi speciális feladatunkként jelölném meg a polgári elemeknek a szocialista pártba való bevezetését és esetleg a parasztszocializmus vezetését. A mi feladatunk lenne a nép (munkás-, paraszt) főiskolák szervezése és megfelelő vezetőkkel való ellátása. Végül be kell látnunk, hogy 'radikális polgárság' nincs, tehát a szocializmustól irtózó polgárság helyezkedjék csak el konzervatív egyesületekbe, ha ott remél valamit, de ne bolondítsa

között nem hajlandók együttműködni még egyszer Polányi Károllyal illetve a „Polányi di-nasztia” tagjaival. A végső okot így adja meg: „A diktatúrában való szereplésük után ezt a teherterét vállalni nem lehet, nem is beszélve arról, hogy a radikális pártban is sok kárt jelentett a szereplésük.” 1919. dec. 28.

²⁴ Madzsar 1919. dec. 15.

²⁵ Az októberi forradalom első évfordulóján közös levélben üdvözölték Jászit és biztosították ragaszkodásukról. Az aláírók között szerepel, többek között, Szász Zoltán, Kernstok Károly, Rédei János, Székely Artur, Dénes Lajos, Vágó József. 1919. okt. 30-i levél.

²⁶ Madzsar 1920. máj. 7. Az 1920-as fővárosi választáson önállóan nem indultak a polgári radikálisok, bojkottálta a választást a Szociáldemokrata Párt. Lásd: *L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. Az 1920-as választások c. alfejezetet. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 59. Bp. 1972.*

²⁷ Hock Badgasteinből 1920. jún. 5.

²⁸ Napló 1921. nov. 22. Cikket is írt Elvi politika és reálpolitika címmel.

²⁹ Napló 1922. aug. 7. Ekkor Vámbéry Ruzstem járt Bécsben s az ő beszámolója alapján írt a polgári ellenzékéről.

a világot a mi cégérünk alatt. Bennünket a szocialistáktól csak dogmatizmusuk választott el, amint ezt meg lehet törni — s most erre minden jel megvan — ott a helyünk náluk, mert csak az ő tömegeikkel kapjuk meg azt a súlyt, mely nélkül a legzseniálisabb törekvés is meddő marad. Azt gondolom, hogy menjünk közéjük s adják meg ők nekünk azt, ami bennünket megillet s mi a polgárság progresszív elemeit szállítjuk.”³⁰

A konszolidáció, a 20-as évek

Az emigráció s a hazaiak Bethlen kormányra lépése után sem adták fel azt a kétségbeesett reményüket, hogy a nyugati nagyhatalmak, a kisantant államok csak kényszerűen és átmenetileg fogadták el a Horthy—Bethlen rendszert. A 20-as évek derekáig (a kölcsöntárgyalások, a frankügy lezárásáig) ez határozta meg mind a hazai polgári ellenzék, mind az emigráció magatartását. A realitások felismerését, a remények feladását fejezte ki Jászi áttelepülése az USA-ba, Károlyi angliai és franciaországi emigrációja, a bécsi központ szerepének csökkenése.

De amikor Bethlen megindítja a kölcsöntárgyalásokat, még látnak reményt az ellenforradalmi rendszer demokratikus átalakítására.

Károlyi 1922. február 8-án így jellemezte a helyzetet Jászinak: „Jugoszlávia és úgy látszik Románia el vannak szánva rá, hogy Horthyval végezzenek . . . Azt sejtem azonban, hogy Benešnek az ügy nem olyan sürgős.” Ennek ellenére meg volt győződve arról, hogy a kisantant a kölcsön megadása fejében olyan politikai engedményeket fog követelni Bethlentől, amely az egész rendszer jellegét megváltoztatja, perspektívában saját hazatérését is lehetővé teszi. Horthy után, írta „jőjjenek csak a jobboldaliak, Batthány, Lovászy, Garami, Rassay, Rupert, igyekezzünk már ebben a koalícióban is behozni a mi embereinket is, például Nagy Vincét . . . Én nekem meg kell várni az időt, míg kompromisszumok nélkül jöhetnek haza.”³¹

Végső fokon ez határozta meg a hazaiak és az emigráció összehangolt tevékenységét. Sándor Pál, a Vázsonyi-féle Demokrata párt oszlopos tagja, 1922 elején Belgrádba látogatott s ott igyekezett kapcsolatot teremteni jugoszláv politikai körökkel valamint a Linder-féle csoporttal. Linder, aki ekkor még harmónikusán dolgozott együtt a Károlyi—Jászi emigrációval, szintén szükségesnek tartotta, hogy megerősítse budapesti kapcsolatait. Jászit kérte, jelöljön ki megfelelő személyt; ő maga Buza Barnára illetve Nagy Vincére gondolt.³²

A kisantant remények, főleg a Benešhez fűzöttek, hamarosan megcsappantak.³³ Éppen ezért mind az emigráció, mind az otthoniak fokozottabb jelentőséget

³⁰ Ennek az elgondolásnak a gyakorlati *à propos*-ját az adta, hogy a Szakszervezeti Tanács a Szabad Iskola titkárságát. Czakót kérte fel, dolgozzon ki programot a szakszervezeti vezetőknek tartandó előadásokra. Czákó 1920-ból, közelebbi dátum nélkül.

³¹ Károlyi Belgrádból Jászinak 1922. febr. 8.

³² Linder Jászinak 1922. febr. 2. Márc. 7-i levelében „az emigráció és a hazai ellenzék egységfrontjának megeremtését” sürgette, felvilágosítást kért Jászitól, mennyiben számíthat a Rassay—Rupert—Buza—Batthány csoportra.

³³ Szende Pál elkeseredve írta Jászinak: „Beneš úgy látszik teljesen lepaktált Bethlennel. Én nem hiszem, hogy ő minden áron Horthyéknak akar segíteni, de viszont lehetővé teszi, hogy Bethlen, akinek pozíciója otthon teljesen megingott, tovább folytathassa hazugságait s minden ellenzéki megmozdulást — akár balról, akár jobbról, — azzal szereljen le, hogy ez veszélyeztetni a neki biztosra megígért kölcsönt.” 1923. okt. 2-i levél. Még keményebben fogalmazott Bíró Lajos: „a kis ententének úgy látszik még mindig kellemesebb Horthy, mint egy magyar demokrácia.” 1924. febr. 1-i levél.

tulajdonítottak a nyugat-európai közvélemény megnyerésének. Károlyi Franciaországban fejtett ki ez irányban agitációt, hazai liberálisok, szociáldemokraták Angliába utaztak, mert úgy tűnt, hogy a Labour Partynak kihasználható ellenzéke van a kölcsön feltétel nélküli megadása ellen.³⁴ Jászi az Egyesült Államokban tett hosszú előadáskörútját állította az ügy szolgálatába.³⁵ De csalódní kellett az angol kormányban, a Labour Party-ban is.³⁶

Az ellenforradalmi rendszer minden belpolitikai feltétel nélkül megkapta a kölcsönt, az ellenzék vereséget szenvedett, mégsem adta fel a politikai harcot. Az 1925-ös fővárosi választások, az ott reálisan kínálkozó lehetőségek újabb reményekkel töltötték el a radikálisokat. Erről részletesen beszámoltak Jászinak.³⁷

Madzsar azonban nemcsak a felfokozott reményekről, hanem a nehézségekről is számot adott: „A városi választási agitáció most nagy erővel folyik, valószínű, hogy egy liberális többség fog bekerülni (demokraták, Bárczyék, függetlenségi párt) Wolffék jobboldali és a szociáldemokraták baloldali ellenzéke között. Így szociáldemokrata támogatással kormányozhatnak, polgármesternek Harrert, esetleg Bárczyt tippelik. A párt azt hiszi, hogy a változás elég nagy lesz arra, hogy én elhelyezkedhetem a városnál, én ebben nem bízom, nem fogják merni. Be is akartak választani a közgyűlésbe, de kihagytak a listából, mert »nincs bizonyítva, hogy a folyamodó M. J. azonos a Kemenesi úton lakó M. J.-fel.« És ezt a közigazgatási bíróság mondja! Így nem vagyok választható.”³⁸

Az 1925-ös várakozásra, hangulatra jellemző, hogy a mindig kételkedő, a nehézségekkel számoló Madzsar sem hallgatta el Jászi elől a pesti politikai pletykákat, köztük azt, hogy Bethlen „nem marad miniszterelnök”.³⁹

Az utolsó nagy alkalmat — ha egyáltalán az volt — a frankhamisítási botrány kínálta a radikálisoknak, az egész baloldali polgári ellenzéknek. Szende Pál azt írta Jászinak: „... soha még ily lehetőséget nem láttam a mai uralom megdöntésére, mint most.” Károlyi Mihály és köre Franciaországban mindent megkísérelt, hogy a francia közvéleményt és a francia politika irányítóit meg-

³⁴ Lásd erre Szende Pál 1923. okt. 2-i idézett levelét.

³⁵ Jászi amerikai előadáskörútjáról így írt: „A munka, amelybe belekezdtem, a legnehezebb, mivel Apponyi gróf ezzel egy időben fejti ki Habsburg barát és reakciós tevékenységét, élvezve a régimódi diplomácia, az ezekben az államokban élő feudális arisztokrácia, a zsidó nagykapitalizmus határozott támogatását, amely a jelenlegi rendszer fenntartásában pénzügyileg érdekelt, nem különben a jezsuitákét, akik aggódnak a róm. kath. egyház magyarországi nagybirtokaiért, amelyeket a demokrácia ádventje fenyeget.” V. Kralicek professzornak 1923. okt. 6-án, az eredeti angolul.

³⁶ Az Angliával szembeni kritikát Károlyi fogalmazta meg a legélesebben: „A Labour Party és a Népek Szövetségének (sic) sikerült a dögledező reakciót Magyarországon még egyszer megmenteni.” 1924. ápr. 4-i levél. Károlyiné Andrássy Katinka Diner Dénes Józsefnek így írt 1927. febr. 12-én: „... Angliában még akkor is támogatták a Horthy—Bethlennek (politikai feltétel nélkül) adandó kölcsönt, amikor R. McDonald volt a miniszterelnök, pedig azokról a feltételekről, amelyeket mi ajánltunk (általános választójog, a különítmények és fogolytáborok beszüntetése) igazán el lehet mondani, hogy a demokrácia legelemibb részét képezik.”

³⁷ A választásokra általában: *L. Nagy*: i. m. Az 1925-i fővárosi választás és következményei c. fejezet. Baracs Károly, Jászi baráti körének tagja, az ellenzéki élet egyik fontos szereplője, ekkor kapcsolódott be ismét a politikai életbe. Ő a Harrer-féle társasággal kereste és tartotta fenn a kapcsolatot, mivel azt is az ellenzék egységes akciójába kívánták bevonni. Baracs 1924. febr. 4-i levele. A levélhez mellékelte lapon Bakonyi Kálmán, Balassa József, Baracs Marcel, Rác Gyula, Lengyel Sándor, Vágó József, Kallós Bertalan, Basch Imre, Varró István, Vermes Gyula, Benedek Marcell, Braun Róbert és mások üdvözlők Jászit.

³⁸ Madzsar 1925. márc. 19.

³⁹ Madzsar 1925. jún. 6.

nyerje a Horthy-rendszerrel való leszámolásnak. Bécsben Garami vezetésével próbálták mozgósítani az erőket. A frank ügy az egész emigrációt összehangolt cselekvésre ösztönözte, amelyben igen fontos szerep jutott a hazaiaknak is.⁴⁰

A fran-kügy kihasználásának elsősorban az volt az akadály, amiről Párizsból tudósították Jászit, vagyis hogy a francia politika végső fokon magára hagyja a hazai polgári és szociáldemokrata ellenzékét. A radikálisok viszont ugyanakkor Budapestről igen élesen bírálták a frank-ügyben különben Bethlen ellen küzdő polgári ellenzék parlamenti képviselőjét. „Az egész ellenzéknek eredendő baja — írta Madzsar —, hogy Vázsonyi eszén át gondolkodik. . . A frank-ügy, mint megállapítja, „talán lehet egy tisztulási folyamatnak a kezdete. Persze ebben is megint Vázsonyi gáncsol el mindent, a sorsdöntő napokban, amikor minden bizonytalan volt, V.-t (sic!) megijesztette Bethlen egy kis pogromfenyegetéssel („A jobboldal kerül hatalomra, ha ő megbukik”), mire V. lefékezett minden akciót, kierőszkolta a parlamenti bizottságnak nevezett sóhivatalt s csak most, mikor kezdi érezni, hogy Bethlen sokkal jobb politikus nála, kezdi visszanyerni hangját. Sajnos attól tartok, hogy most már késő. Bethlent idebenn nem tudják megbuktatni, de esetleg külpolitikailag bukik meg; a franciák nagyon keményen dolgoznak minden eltussolás ellen és az angolok sem állanak már olyan határozottan Bethlen mögött, mint eddig. Rúsztém (ti. Vámbéry — L. N. Zs.) erről nagyon jó helyről értesült.”⁴¹

Madzsar tudatta Jászival azt is, hogy a közhangulatot igen erősen befolyásolja az a propaganda, miszerint „az ilyen hazafias cselekedet (mármint a frankhamisítás — L. N. Zs.) dicséretet érdemel, mindent szabad a régi határokért.” De ugyanígy nagy hatása van annak a hangulatkeltésnek is, amely nem egy jobboldali, hanem egy baloldali fordulattal riasztgatja a politikai életet. Ezért még a szociáldemokrata ellenzék előtt is „mint a legnagyobb megoldás utópisztikus képe lebeg, hogy Rassay kerülhetne kormányra. Mindössze ennyire jut az ő forradalmi lendületük.”⁴² Braun Róbert a változás feltételét a külföldről jövő nyomásban látta, mert Bethlen pozíciója 1926 februárjában már megerősödött. Viszont „sajnos, a Kossuth párt gyöngye — mint írta —, pedig ennek kelle-ne következnie” — (ti. a politikai harcban, a hatalomban).⁴³

Vámbéry szerint „a rothadás folyamata tovább tart és az ellenzék magatartása is reménytelen. Ennek oka nemcsak a vezetők jelentéktelenségében, V. Vilmos barátunk (Vázsonyi — L. N. Zs.) felekezetieskedésében, hanem főleg abban (van), hogy az integritási kérdéssel kapcsolatos frank-ügy az ún. magyar intelligencia megértő rokonszenve miatt nem lesz liquidálható. A t. külföld pedig tovább is örül annak, hogy a rothadás tart, minthogy a ragályozás veszélyét, a

⁴⁰ Szende 1926. febr. 2. Jelzi azt is, hogy a francia álláspontban sok a bizonytalanság: „Briand ma a szocialista interpellációra válaszolva azt jelentette ugyan ki, hogy nem akar az igazságszolgáltatás ügyébe beavatkozni, ami azt mutatja, hogy dacára a reményteljes helyzetnek, a dolog megakadhat.” Berthelot viszont, Szende véleménye szerint, kész a végsőkig elmenni. Bölöni szerint „most a pénzhamisítás fejleményei izgatnak itt bennünket. A sajtó eléggé komolyan Horthyba harap, de a külügyminisztérium még az utolsó pillanatig is igen tartózkodó, talán nem is politikai okokból, hanem inkább, úgy látom, Magyarország barátja, De Monzie urnak Finalyn, a pesti bankokon keresztül való érdekeltsége az, hogy a helyzet ne változzon.” Párizsból dátum nélkül.

⁴¹ Madzsar 1926. jan. 23. Vámbéry ui. az angol követség jogtanácsosa volt.

⁴² Madzsar 1926. febr. 28. Jászi már évekkel előbb így írt: „Bandafőnökök egyenletlensége miatt Bethlen tud tovább is lavírozni.” Napló, 1923. júl. 11.

⁴³ Braun 1926. febr. 13.

bajor, osztrák, magyar, román és olasz fasizmus kapcsolatát nem tudják vagy nem akarják felismerni.”⁴⁴

Jászi hosszabb levélben fejtette ki felfogását, visszatekintve a kölcsönügy, a gazdasági stabilizáció problémájára. Mint írta, miután a kölcsönt megkapta Magyarország, úgy érezte, további támadásokkal, bírálatokkal nem szabad akadályozni az újjáépítést, még akkor sem, ha az megerősíti az „abszolutista rendszer” pozícióját. Ami azonban a frankbotrányt illeti, igazolva látja régi nézetét, miszerint „működőképes egyensúlyt nem lehet teremteni Középeurópában a régi feudális rendszer újjáteremtésével és a dunai kérdés csak egy magyarországi demokratikus köztársasággal valamint a feudális nagybirtokok felszámolásával oldható meg.”⁴⁵

Rónai Zoltán is úgy vélte, „a rezsim teljes bukásának minden objektív előfeltétele megvan. Ilyen pőrére vetkőzött rendszer még nem állt a világ előtt. Csak a szubjektív előfeltételek hiányoznak. A polgári októbristák gyengébbek a szociáldemokratáknál. A szocialistákat Bethlen azzal rémítgeti, hogy utána a jobboldali diktatúra jön, ami a frankhamisítás után csaknem kizárt dolog. Vázsonyi a helyzet ura. Természetesen mindent megtesz, hogy valahogyan ne lódítsa nagyon balfelé a frankhamisítás a magyar politikát. Fél a fejtől és fél egy új októbertől. Az új októberrel Bethlen különben, Londonban, mint a Timesből látható, nagy hatással operál . . . Ha a rendszer nem is bukik bele, rendkívül meggyengülten kerül ki majd a harcból. Sajnos, jelenleg úgy fest a dolog, inkább a szemérmes legitimisták, a régi munka- és Kossuth-párt s a demokraták malmára hajtódik a víz s nem az októbristák s a szociáldemokratákéra.”⁴⁶

Bécsben az a gondolat is felmerült, hogy az emigráció balszárnya közös deklarációt adjon ki a frankhamisítással kapcsolatban. Ez a terv azonban már a kezdet kezdetén megbukott.⁴⁷

Az ellenzék 1922—1926-os időszakának küzdelmei nem utolsó sorban azzal a tanulással is szolgáltak, amit Madzsar nagyon plasztikusan fogalmazott meg Jászihoz írt levelében: „Az ú.n. ellenzéki politikusok még mindig azzal nagyképeknek, hogy nyílt szavazásos cédulákkal és igékkel akarnak küzdeni egy szuronyerdő ellen.” Vagyis a polgári ellenzék politikai módszerei, az alkotmányos út eleve reménytelenek a rendszer hatalmával és erőszakos módszereivel szemben.⁴⁸

Jászinak napról-napra szembe kellett találnia a ténnyel, hogy a hazai polgárság adott helyzetében az októbrista program komoly támogatásra nem számíthat. Ezt mindenekelőtt azzal magyarázta, hogy „az a szegény, szerencsétlen magyarországi kispolgárság és zsidóság annyira terrorizálva van, hogy már nem is tud a saját fejével gondolkodni”, amihez nagy mértékben hozzájárul az olyan politikai vezetők befolyása, mint a királpárti Vázsonyié.⁴⁹

Ezekben az években a hazai polgári radikálisok legfontosabb fegyvere, az ellenforradalmi rendszer legradikálisabb bírálója a Világ valamint a Századunk volt.

⁴⁴ Vámbéry 1926. febr. 11.

⁴⁵ Jászi a Times szerkesztőségéhez 1926. jan. 8.

⁴⁶ Rónai 1926. jan. 22.

⁴⁷ Uo. Rónai szerint Károlyi ellenezte egy ilyen memorandum kiadását, s mivel az aláírást megtagadta, fel is adták a tervet.

⁴⁸ Madzsar 1926. aug. 9.

⁴⁹ Jászi 1923. ápr. 14-én Himler Mártonnak, USA.

Purjesz Lajos halála a Világ szerkesztésében fennakadást és komoly nehézséget okozott. A lapot Fischer Ödön illetve Feleky Géza szerkesztő vette át. Jászit megnyugtatták, nem lesz változás a lap jellegében, szellemében. „Nagyon kérek — írta Fischer Jászinak — küldd ezután is pontosan cikkeidet és az aforizmákat — nagy szükségünk van rájuk.”⁵⁰

A valóságban mégsem volt megoldott a Világ sorsa, jövője. Madzsar tájékoztatója szerint „Fischer megvette Purjeszné részvényeit, hogy eladhassa az egészséget. Úgy hallom, Rassay szeretné megvenni, ami már egyáltalán nem rontana a lapon, Feleki egészen tönkre tette. Szomorú demokratikus polgárság, amelyik nem tud magának jobb lapot teremteni.”⁵¹

Madzsarnak elsősorban a polgárság bírálatában volt igaza, mert a Világ Purjesz halála után is a legbaloldali, legellenzékibb polgári lap maradt. Nem véletlen, hogy 1926-ban Bethlen egyetlen laptól vontta meg végérvényesen a megjelenési engedélyt, és ez a Világ volt.

A polgári radikálisok a Világot mégis általában Madzsarhoz hasonlóan ítélték meg. Supka nagyon fájlalta, hogy a levelezés nehézkessége miatt Jászival nem tanácskozhatták meg a problémákat s időben nem kapta meg azt a kérésüket sem, hogy ne írjon többé a Világba. „Purjesz halála után teljesen megkompromittálták ezt a lapot, amint erről bárki útján meggyőződhetsz, aki figyelemmel kísérte az újságot . . .”⁵²

A Világgal nemcsak tartalmi problémák merültek fel, hanem anyagiak is. Fischer szükségesnek tartotta, hogy Jászi előtt magyarázkodjék és visszautasította azt a mende-mondát, mintha Rassayékkal kívánna fuzionálni, nekik akarná eladni a Világot. De „valamire mégis kell majd gondolnom — írta —, ha tovább tart ez a súlyos helyzet és ha nem találok egyes embereket, úgy mégis csak párt felé kell orientálódnom, mert nem bírom egyedül és nem is akarom egyedül csinálni”⁵³

A Világ sorsa 1926-ban pecsételődött meg. Először „a frankügyből kifolyólag betiltották 8 napra, ami — tette hozzá Madzsar a Jászinak küldött levélben — nagyon jól jött, mert megint helyreállította nagyon megtépázott ellenzéki presztizsét”⁵⁴

Jobb volt a helyzet a másik lappal, a Századunkkal, amely a Huszadik Század utódaként jelent meg. Ennek szerkesztése Braun Róbert kezében volt ekkor.⁵⁵ Persze, a lap eltartása, az olvasók, az előfizetők körének bővítése itt is gond volt. Braun Róbert azt remélte, hogy mivel a Századunk kiadását Purjesz Imre vette át és 1927 januárjától már évente tízszer jelenik meg, az anyagi helyzetük is javulni fog.⁵⁶

A Századunk ügyeiről Jászi talán méginkább tájékozott volt, mint a Vilá-

⁵⁰ Fischer 1925. jan. 10. Mellesleg, a Világtól Jászi rendszeresen kapott honoráriumot is. E levél szerint „mellékelem az öt millió osztrák koronát január hóra”.

⁵¹ Madzsar dátum nélkül. „Hallom, hogy a legnagyobb bajok vannak — írta Supka 1926. jan. 23-án Jászinak. — A lap eladó. Állítólag Rassay kezébe kerül s hogy ez mit jelent, azt nem kell Neked magyaráznom.” Lásd még Napló 1926. jan. 9.

⁵² Supka 1926. szept. 14. Lásd még Gönczi Jenő év nélkül, márc. 13.

⁵³ Fischer 1926. jan. 5. Az új vezetés miatt távozott a laptól Supka Géza is, aki csak a legnagyobb nehézségek árán tudott elhelyezkedni a Pester Lloydnál. 1926. jan. 23., 1927. dec. 20-i levelei.

⁵⁴ Madzsar dátum nélkül.

⁵⁵ Braun 1925. máj. 25. Vámbéry 1928. jan. 23.

⁵⁶ Braun 1926. okt. 2.

géről. Ti. nemcsak Braun Róbert, hanem Varró István is rendszeresen, a legapróbb személyi, szerkesztési ügyekről beszámolt neki és kikérte véleményét.⁵⁷

Varró, Vámbéry Jászi bécsi látogatásai során rendszeresen kiutaztak hozzá és gondjaikat személyesen is megvitatták.

Minden erőfeszítés ellenére a Századunknak csupán 500 előfizetője volt 1927 májusában. Ebben, mint azt Varró is jelezte, ha megítélesem szerint nem is a kellő súllyal, nagy szerepet játszott az, hogy elsősorban személyi okok és a tényleges lehetőségek fel nem ismerése miatt nem egy vagy két lap megjelentetésére, fenntartására koncentrálták erőiket, hanem egyidejűleg többel is kísérleteztek.⁵⁸ E mellett, mint Varró elpanaszolta, „nagyon nehéz a lapot s kis táborunkat együtt tartani, mert nincs igazi szervező”. De a Századunk mégis fontos missziót töltött be. Nemcsak az emigráció tagjaitól hozott cikkeket, de Kassákot, Veres Pétert is közölte.⁵⁹

A Századunk több volt, mint folyóirat: centrum, amely körül a radikálisok, októbristák tömörülhettek. Ők hozták létre a péntek esti asztaltársaságot, amelynek tagjai minden pénteken este Budán jöttek össze s céljuk volt a fiatalok toborzása is.⁶⁰

Brauntól Csécsy Imre vette át a Századunk szerkesztését s ez időtől fogva intenzívebbé vált a Jászival való levelezése is. Itt most nem is elsősorban a szerkesztésre, a lap tartalmára vonatkozó igen részletes levélváltást emelném ki, hanem azt, hogy Csécsy révén Jászi információkat kapott a 30-as évek Magyarországnak olyan szellemi, művészeti s részben politikai jelenségeiről, amelyek iránt levelezőpartnereinek nagy része viszonylag kis fogékonyságot és érdeklődést mutatott. Így Csécsy illetve Supka leveleiből kapott információkat Jászi Illyés Gyula és a népi írók megjelenéséről, irodalmi tevékenységéről, közéleti jelentőségéről s megpróbált hidat építeni közejük és a polgári radikálisok közé rendkívüli tapintattal és az egymást kölcsönösen érdeklő kérdések előtérbe állításával.⁶¹

Jászi a népi írókban az általa oly fontosnak tartott problémák napirenden tartóit is látta, a nagybirtok bírálóit, a parasztság égető kérdéseinek feltáróit. Ezért nemcsak Hatvanyval nem értett egyet „epés kritikája” miatt, hanem elégedetlen volt a Századunkkal is, mivel az „sem találta meg eddig az igazi hangot a »szociográfusokkal« szemben”.⁶²

Az elmondottakból is nyilvánvaló, hogy Jászi kapcsolatai nem szakadtak meg egykori szabadkőműves társaival sem. A mozgalom sorsa a betiltást követően is sokat foglalkoztatta, s itthonról rendszeresen informálták a szabadkőmű-

⁵⁷ Lásd pl. Varró 1927. ápr. 5-i, valamint 1930. márc. 14-i levelét.

⁵⁸ Czákó Ambró megjelentetett lapot, amelynek elkobzása és a kilátásba helyezett börtönbüntetés volt az oka váratlan emigrálásának. Rubin László szintén önálló vállalkozásba fogott, s neki dolgozott például Szász Zoltán, Csécsy Imre, Székely Artur, egyidejűleg írva a Századunkba is. Supkának szintén volt önálló lapja. Varró 1927. máj. 12.

⁵⁹ Varró 1930. márc. 14.

⁶⁰ Varró a társaság tagjai között említi Székely Lajos pszichológust, Majer Róbert munkásbiztosító tiszviselőt, Biró Pál filozófust, a „kis Ignost”, Márai Sándort, Nagy Sándor mérnököt, dr. Fenyvessy antropológust, aki Rainprecht Antal vejeje volt, és másokat. 1930. márc. 14.

⁶¹ Csécsy 1934. nov. 15., 1935. jún. 21, aug. 9. A Jászihoz írt levelek, főleg Braun, Varró és Csécsy tollából, részletesen megvilágítják a Századunk belső problémáját, szerkesztési, anyagi gondjait is.

⁶² Jászi Supkának 1938. febr. 22. Supka Géza vejeről, Féja Gézáról, Jászi mindig nagyra-becsüléssel írt.

vesség helyzetéről, kísérleteiről, hogy kapcsolataikat egymással és a nemzetközi szabadkőműves világgal fenntartsák.⁶³

Az 1926-os országgyűlési választások az ellenzék szempontjából igen fontos következményekkel jártak. Ekkorra értek be a konszolidáció és a nyugati nagyhatalmak politikájának következményei, amelyek a Bethlen-kormány számára voltak kedvezőek. A polgári baloldal helyzete meggyengült, néhány liberális politikus ekkor állt át a kormánypárt oldalára.⁶⁴

A választási előkészületekről, majd az eredményekről Jászit behatóan informálták. „Az itteni komédiában nincs módom résztvenni — írta Vámbéry Ruzstem. — Pénzünk nem lévén, a budapesti északi kerületben nem sikerült az ajánlatokat összegyűjteni. Mert az csak nem képzelhető, hogy Lipóciában s kaposolt részein akadjon 5000 olyan hős makkabeus, aki Kossuth párti ajánlóívet aláírjon s még hozzá fáradjon is.”⁶⁵ „Itthon teljes közömbösség mellett folytak a választások — szolt Csécsy referátuma. — Vázsonyi halála úgy látszik nagy rést ütött a demokrata párton. A hívek tömege részben az egységes pártra, jórészt a szocialistákra szavazott.”⁶⁶ Vámbéry valamivel később, terjedelmes, igen részletes összefoglaló elemzésében ismét visszatért a választásokra és a számszerű eredményeket is közölte Jászival, kiemelve, hogy a nyílt választási kerületekből „egyetlen ellenzéki jelölt nem jutott be”.⁶⁷

Vámbéry találóan jellemezte a magyarországi helyzetet, amikor kifejtette, hogy a rendszer elsősorban Anglia jóindulatából él, mivel a magyarországi rendszer megnyugtató az angol politika számára szovjetellenessége miatt, részben pedig „flotta bázis a közép-európai francia befolyással szemben”.⁶⁸

Az 1926-os esztendő, mintegy lezárva az ellenzéki remények és küzdelmek egy szakaszát, veszteséget hozott az ellenzéknek azért is, mert néhány igen jelentős alakja ez időtájtban halt meg (Purjesz, de a radikálisok minden kritikája ellenére, súlyos veszteség volt Vázsonyi halála is), többen pedig ekkor mentek emigrációba, mint Czakó, Fényes és mások.⁶⁹

A kapcsolatok azonban Jászival nem csökkentek, sőt, a közvetítők köre sem szűkült.⁷⁰ Megkeresték Jászit, legalább levélben olyan politikai személyek is, mint Sándor Pál, aki 1927 nyarán járt az Egyesült Államokban.⁷¹

Igen nagy visszhangja volt Jászinál és környezeténél a Rothermere-féle akciónak valamint annak a ténynek, hogy a Kossuth párt (Nagy Vince, Vámbéry) nem utasította el az ügyet, hanem abban bizonyos lehetőséget látott a rendszer megváltoztatására. Az egész Rothermere-akció hozta előtérbe az emigrációban

⁶³ Részletesebben *L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. Századok*, 1973. 2. sz. Jászi az Egyesült Államokban nem vett részt a páholy munkában. A hazai mozgalomról: Szende 1925. febr. 18., Baracs 1928. dec. 10., Vámos Henrik 1928. dec. 11., 1929. márc. 22., Sas Andor 1937. máj. 3., Supka 1938. júl. 11. stb.

⁶⁴ Bárczy István, Ugron Gábor, Herrer Ferenc stb. Dániel Arnold főleg Herrer miatt volt felháborodva, mivel „még pár hónappal ezelőtt Téged kerestem föl” — írta Jászinak 1927. febr. 8-án.

⁶⁵ Vámbéry 1926. dec. 13.

⁶⁶ Csécsy 1926. dec. 16.

⁶⁷ Vámbéry 1927. júl. 9.

⁶⁸ Vámbéry 1927. júl. 9.

⁶⁹ Czakó 1926. jan. 7. Napló 1926. jan. 22., szept. 24.

⁷⁰ Ilyen közvetítő volt többek között Mary L. Arrowsmith az USA-ból. Levele Jászinak dátum nélkül, de minden valószínűség szerint 1926—1927-ben, Braun Róbert 1930. márc. 1-én.

⁷¹ Sándor Pál Jászi címét nagy nehézségek árán és csak késve tudta meg, így személyesen nem találkozhattak, viszont biztosította, hogy „érzéseim hozzád nem változtak. Politika lényeges különbségei barátságomra tehozzád befolyásolva nem lett”. 1927. jún. 2.

magának a területi revízióknak a problémáját, az abban való állásfoglalás szükségességét.

Ebből a szempontból nagyon figyelemre méltó Jászi Oszkárnak Göndör Ferenchez intézett 1929. április 1-i levele, mivel ebben egész felfogását megfogalmazza. „A revíziós propaganda ma alapjában egy *reakciós* mozgalom. Egy morfium injekció, mellyel a magyar népet el akarják kábítani, hogy ne vegye észre igazi sebeit. . .” Jászi azonban bizonyos területi korrekciókat közvetlenül az új határok mentén, a tisztán magyar etnikumú részeken és bizonyos feltételek mellett mindenképpen jogosaknak és szükségeseeknek tartott. A feltételek: Magyarországon belső demokratizálódása, vagyis általános választójog, földosztás, köztársasági államforma. Ezt a demokratizálódást sokkal fontosabbnak ítélte, mint magát a határkiigazítást.⁷²

Károlyi igen élesen, megfellebbezhetetlenül ítélte el az otthoniakat, Nagy Vincét, Vámbéry Ruszmetet a Rothermere-akcióhoz fűzött elképzeléseik valaminthoz, hogy erőteljesen közeledni látta őket a kormányzat felfogásához.⁷³ Jászi alapjában véve egyetértett Károlyival, de úgy vélte, „könnyű nekünk exterritorialitásunk nyugalmából hősiességi leckéket adnunk s más a helyzet Pesten, a terror és nemzeti butaság megmérgezett atmoszférájában”.⁷⁴ Az otthoniak megítélése feletti vitába Hollós József is bekapcsolódott, aki úgy fogta fel Rothermere nyilatkozatait, mint amelyek Bethlen ellen irányulnak s ezért „legalábbis ki kell játszani Bethlen ellen, amikor csak lehet”.⁷⁵

Csécsey igen lehangolóan s az események által lehangolva festett képet a hazai politikai viszonyokról, kiemelve, hogy tulajdonképpen egyetlen komoly ellenzéki politikai csoport vagy személyiség nincs, már amelyiknek számottevő befolyása lenne, mert az egész ellenzék, s elsősorban Rassayt, a „possibilitás szempontjai” befolyásolják.⁷⁶

A 20-as évek végén a radikálisok, de az egész baloldali polgári ellenzék elszigeteltségének feloldása foglalkoztatta az itthoniakat. Vámbéry szerint „külső presszió híjján igazán nincs más mód a zsákutcából való kievickélésre, mint a titkos választójog híveinek nyílt szövetkezése”.⁷⁷ Ez azonban túlságosan széles koalíciót is jelenthetett, hiszen szélsőjobboldalról is követelték az általános titkos választójogot. Az erők egyesítését Vámos Henrik is elkerülhetetlennek ítélte, de szűkebb körben: a Kossuth párt, a Demokrata párt, Rassay összefogását kívánta, valamint az így tömörült polgári ellenzéknek a Szociáldemokrata

⁷² „. . . A magyar telepterületekre, ott a hol azok velünk határosak, kétségtelenül jogunk van. . . Tehát minden tisztességes revíziós politikának hangoztatnia kell: a) hogy a revízió egy tisztességes határkiigazítást jelent, nem pedig a régi magyar uralom visszaállítását; b) hogy a revízió keresztülvitelére a mai magyar osztályuralom alkalmatlan; c) hogy a revíziós politikának nem szabad elterelni a figyelmet a magyar nép mélyebb sebeiről: jogfosztottság, latifundium, kultúrátlanság, éhbér stb.; d) hogy *junktimot kell csinálni a revíziós mozgalom és az általános választójog, földosztás és köztársaság között*. De ez sem elég. Azt is meg kell mondani, hogy a revízió bár fontos, mégis a határkiigazítás kevésbé fontos, mint a »Csonka-Magyarországtól belső reformja; a nemzetiségi kisebbségek hatékonyabb védelme a Népszövetség útján, mely ma teljesen a papíron maradt, a vámsorompók eltörlése és egy liberális nemzetközi politika, a Horthy—Mussolini szövetség megdöntése.” Jászi 1929. ápr. 1.

⁷³ Elsősorban Nagy Vincének Horthyhoz intézett nyílt levele váltotta ki Károlyi felháborodását, de a Rothermerhez fűzött illúziók is. Jászinak 1929. nov. 10, nov. 24.

⁷⁴ Jászi Károlyinak 1929. dec. 13.

⁷⁵ Hollós József Jászinak 1930. jan. 31.

⁷⁶ Csécsey 1929. febr. 26.

⁷⁷ Vámbéry 1929. máj. 29.

párttal való szövetkezését.⁷⁸ Supka viszont azon a nézeten volt, hogy „ma csak a passzivitás az egyetlen helyes politika — semmiféle, még ellenzéki formában sem igazolni azokat a dolgokat, amik történnek, mert változtatni rajtuk úgysem tudunk.”⁷⁹

A 30-as évek és a háború

A gazdasági világválságot követő politikai válság, amely az egész polgári demokratikus szisztémát kérdőjelezte, a nácizmushoz, de egyben a Szovjetunióhoz, a kommunista mozgalomhoz való viszony tisztázást is megkövetelte. Ebben a helyzetben a korábbi lappangó véleménykülönbségek élesebben mutatkoztak meg a polgári radikálisok között is.

A 30-as években Jászihoz írt levelek nem annyira a hazaiak tényleges tevékenységéről szólnak, mint inkább helyzetképet festenek illetve a politikai-szellemi-ideológiai problémákról tudósítanak. Jászi jó információkat kapott a belpolitikai mozgásokról, így már 1931 szeptemberében egy várható Gömböskormányról, a jobboldalon is mutatkozó zavarról, Károlyi Imre könyvéről; értesült az Egységes pártan belüli ellentétekről, amelyeket „Gaál Gasztonék és Rassay igyekeznek kiszélesíteni”, majd az új ellenzéki koalíciós kísérletekről, az 1935-ös választások előkészületeiről.⁸⁰ Ez utóbbi kapcsán ugyanis Eckhardt majd Bajcsy Zsilinszky Endre ajánlott fel együttműködést Nagy Vincének és Vámbéry Ruzstemnek.⁸¹ Nagy és Vámbéry levelei, beszámolója a tárgyalásokról, nemcsak a személyi feszültségeket érzékeltetik, hanem azt a zavart is, amit Jászi előtt az új partnerek miatt érzett.⁸²

1934-ben Jászi újabb ausztriai, csehszlovákiai utazása és az így lehetővé vált személyes tárgyalása Vámbéryvel, Kernstokkal és másokkal, nagyon is

⁷⁸ Vámos Henrik 1930. márc. 7.

⁷⁹ Supka 1930. dec. 23.

⁸⁰ Braun 1931. szept. 24., Vámbéry 1932. ápr. 15.

⁸¹ Csécsy 1933. szept. 21-i levele már jelzi az első tárgyalásokat.

⁸² Nagy Vince (1935. máj. 19.) szerint Eckhardt és a Kossuth-párt között Kernstok közvetített: „E célból Kernstok barátunk buzgólkodott legjobban (persze, mert egyénileg deprimálónak érezte magára nézve az elhamarkodott belépését E.(ckhardt)-ékhez. V.(ámbéry) Ruzstemet és engem többször összehozott K. Károlyi E.-tal. Ruzstem csodálatos elaszticitást mutatott ezeknél a beszélgetéseknél. Bár háta megett „csirkefogónak”, „megbízhatatlan fráternek”, stb. titulálta előttünk E.-ot, jelenlétében folyton helyeselt és bólogatott az E. kijelentéseinek és igen nagy hajlandóságot mutatott a belépésre. Ezt csak az én határozott magatartásom akadályozta meg.” Nagy Vince szerint igen nagyok az ellentétek köztük és Eckhardték között, mivel utóbbiak a kötött gazdálkodás, külpolitikailag pedig az agresszív revízió programját vallják. „Így aztán abba is maradt a Kernstok és Vámbéry által melegített liason E.-tal. . . . Ezek után megcsináltuk Zsilinszky Endrével a pártszövetséget, amin én már három-négy éve fáradoztam és sok vitával és meggyőzéssel sikerült őt teljesen a mi programunkhoz áthozni.” Nagy szerint Vámbéry kezdetben helyeselte az egyesülést, utóbb azonban szembefordult vele, s részben elvi, részben gyakorlati okok miatt (a választási jelöltek listájának sorrendje) ki is lépett a Kossuth pártból. Az 1935-ös országgyűlési választáson elért eredmény, ami a fuzionált pártok kudarcát is jelentette, mindössze Rupert Rezső mandátuma volt. Nagy Vince úgy ad képet minderről, hogy részben igazolja Bajcsyval kötött megállapodását Jászi előtt, részben pedig bizonyítani igyekszik, miszerint az októberista eszméknek egyetlen igaz képviselője van, mégpedig ő. A többiek, „a Rassay—Vázsonyi kivénhett block”-ja, de Rupert, Vámbéry és mások nem utolsó sorban ezért is fordultak szembe vele.

Vámbéry is jelezte Jászinak Eckhardt közeledési szándékát. Ő Eckhardt lépését azzal magyarázza, hogy Eckhardtnek rájuk „az intellektuális Magyarország kiépítése végett nélkülözhetetlen szüksége van . . . azt szeretné, ha a becsületos választójogért folytatott harcában lehetőleg támogassuk”. Vámbéry 1935. jan. 7.

aktuálisá váltak a bécsi események, a növekvő szélsőjobboldali befolyás és az itthon is egyre nehezebbé váló viszonyok miatt. A Századunk, a polgári radikálisok egyetlen állandó jellegű sajtóorgánuma, súlyos anyagi nehézségekkel küzdött. Hatvany Lajos volt az, aki a segítséget felajánlotta, de elfogadásáról Jászi nélkül nem mertek dönteni. Jászinak voltak bizonyos fenntartásai, végül is azonban azt ajánlotta, Vámbéry legyen a főszerkesztő, Csécsy és Varró a társszerkesztők s fogadják el Hatvany pénzét, ha „tisztelőben tartja a szerkesztők függetlenségét”.⁸³

A 30-as évek dereka nemcsak belpolitikai problémákat állított a polgári radikálisok elé. Súlyos dilemmába kerültek, amikor 1934—1935-ben a szomszédos államokban megszorodtak a nemzetiségek, elsősorban a magyarok ellen hozott intézkedések, sőt, erőszakoskodásokra is sor került. A probléma az volt, hogy semmiképpen sem akarták támogatni a hazai kormánykörök és a szélsőjobboldal nacionalista úszítását, viszont nem maradhattak süketek és vakok az események előtt. Ebben a kérdésben bizonyos nézeteltérés alakult ki Jászi valamint a hazaiak között. Jászi ugyanis cikkeiben, megnyilatkozásaiban még minimális bírálatot sem volt hajlandó gyakorolni a szomszédos államok nemzetiségi politikájával kapcsolatban.⁸⁴

A gyakorlati problémákra elvi választ keresve a radikálisok, a Kossuth pártot támogató fiatal értelmiségiek nagy érdeklődéssel fordultak a dunai konföderáció gondolata felé, amelyben az itt élő népek gazdasági, politikai együttműködésének s egyben a nacionalizmusok felszámolásának lehetséges formáját látták. Ez a gondolat Jászi gondolata volt, most azonban Vámbéry Ruzstem, Gönczi Jenő és Braun Róbert próbálta aktuális, modernizált formába önteni. A gondolatot Vámbéry a Népszavába írt cikkében is népszerűsítette, majd megpróbálták egy dunai konföderációs ligát létrehozni, amely szélesebb kört fogott volna át. Készerűen kellett azonban megállapítaniok, hogy a radikálisok szűk körén túl a program nem számíthat népszerűsége.⁸⁵

A fenti leveleknél érdekesebbek azok, amelyek Jászi és az itthoniak elvpolitikai gondolatmenetének alakulását, politikai polarizálódását világítják meg. Supka Géza a hazai általános viszonyokkal valamint Károlyi magatartásával magyarozza, hogy „mint oldott kéve széthullunk és nincs olyan kristallizációs pont, mint aminő ezelőtt nyolcvan évvel mégis csak lehetővé tette az itthoni tömörüléseket”. A vezető egyéniség hiányát a legnagyobb problémának tartja. „A kapitalizmus és a nacionalizmus szemmel látható válságának nem a bolsevizmus az ellenszere — folytatta tovább —, még csak nem is a kommün, sőt még a szocializmus sem. Dehát mit meséljem én Neked ezeket a dolgokat. . .”⁸⁶

⁸³ Napló 1934. máj. 18.

⁸⁴ Különösen határozott hangú Rónai Zoltán levele 1931. márc. 5-én. Aggályoskodóbb, de a kritikát elkerülhetetlennek tartja Csécsy 1934. aug. 31-én.

⁸⁵ A terv a szomszédos országokban sem váltott ki kedvező visszhangot: „. . . az akadályok nem csak itt, hanem a szomszéd államokban is áthághatatlanoknak látszanak” — írta Vámbéry. Beszámol arról is, hogy Gratz Gusztáv és Friedrich István, akik a radikálisokkal állandó kapcsolatban voltak, közvetítőkként tárgyaltak Csehszlovákiában és Jugoszláviában is. (1932. jún. 22.) De súlyos akadályt lát Vámbéry a nyugateurópai nagyhatalmak magatartásában, érdekeiben: „Az angolok féltik középeurópai politikai presztízsiüket (mármint a föderációtól — L. N. Zs.), de nem merik ezt megvallani, Tardieu preferenciális vámokról locsog és nem mer reámutatni arra, hogy minden gazdasági közeledésnek mily súlyos politikai akadályai vannak.” 1932. ápr. 15. Braun Róbert még 1931. dec. 14-én úgy látta, „Egyelőre Románia és Csehszlovákia részéről van visszhang.”

⁸⁶ Annál inkább kilátástalannak látja a helyzetet, mert „Rassay a legitimistákkal van sülve-főve együtt s amikor még szocialistáink is Ottóék visszatérésétől várnak javulást”. 1931.

A politikai polarizálódás másik oldalát Madzsar és Braun mutatta. Madzsar egyre növekvő rokonszenvvel írt a szovjetrendszeréről, Braun pedig azt fejtette ki: „Újabb olvasmányaim alapján (bár ezek még ellenőrzésre szorulnak) úgy látom, hogy a szovjet túl van a kritikus ponton, hogy az élelmezés kérdése meg van oldva és hogy az orosz kísérlet sikerült. Döntő fontosságú esemény.”⁸⁷

Ez az a pont, ez az az idő, amikor és ahol Jászi és Károlyi útja évekre elkanyarodott egymástól s elhidegült Brauntól, szembefordult Madzsarral.⁸⁸

Jászi és elvarátai két fő szempontból foglalkoztak a náciizmus problémájával a 30-as évek elején: a diktatúra erősödése, a politikai szabadságjogok csökkenése valamint a háború szempontjából. Igen jellegzetes Jászinak egy megállapítása, amikor először hallotta Hitler hangját: „Ma Hitlert hallottam a telefonhírmondón. Kísérteties volt. Úgy éreztem, mint a közelgő világháború bejelentését.”⁸⁹

Szükségszerűen merült fel a kérdés, van-e teendője az otthoniaknak s ha igen, mi az. Jászi úgy látta, hogy nem valamiféle pártalakításra kell törekedniök azoknak, akik a polgári radikalizmus, a polgári domekrácia eszméit vallják, hanem „egy új szellem-erkölcsi (sic) elite megteremtése”-n kell munkálkodniok, mivel „a totális állam. . . c'est l'ennemi!”⁹⁰ Ezt az ellenséget pedig még a roosevelti New Deal-ben is feltűnni vélték. Rooseveltt szisztémáját Jászi „a bolsevizmus amerikai kiadásának” nevezte, s így vélekedett Csécsy is.⁹¹

A radikálisok ugyanakkor a 30-as évek derekán, nem utolsósorban Jászi befolyására is, mind nagyobb aggodalommal állapították meg, hogy itthon (és külföldön) a társadalmi-politikai válság tüneteire nem a polgári radikalizmusban keres megoldást az új generáció.⁹²

dec. 31. Ugyancsak Supka egy 1933. jan. 4-i levélben ismét Károlyival és a hazaiak helyzetével kapcsolatban írja: „Politikailag szörnyű átok rajtunk Mihálynak a szerencsétlen bolsevizálódása. Mennyivel könnyebb dolguk volt a 49 utáni baloldaliaknak.”

⁸⁷ Braun 1932. jan. 1. Madzsar 1936-ban kiment a Szovjetunióba. Út közben Kassáról 1936. márc. 3-án így írt Jászinak: „. . . azt hiszem, jól fogom érezni magamat odakint. Már maga az, hogy kiirtották az Egyház nevezetű rákfenét és megoldották a nemzetiségi kérdést, elég arra, hogy melléjük hangolja az embert. Nagyon szimpatikus előttem a felfogásuk az erkölcsről és a szabadságról.”

⁸⁸ Napló 1929. dec. 29., 1932. márc. 3., szept. 3.

⁸⁹ Jászi 1933. okt. 15-én Csécsynek. A Jászihoz írt levelek azt is jelezték, hogy Hitler árnyékában a magyarországi viszonyok is új megvilágításba kerültek. Vámbéry 1933. ápr. 25., Rónai 1933. ápr. 26. Rónai így ír: „Ma Magyarországon azonban a zsidók úgy érzik magukat, mintha paradicsomban volnának és a munkások egy része is azt hiszi, hogy Horthy (Magyarország) a szabadság szigete. . . a demokrácia bizonyos fokú korlátozása — fejtegeti tovább a várható nemzetközi fejleményeket — sok országban be fog következni. . . A háború ha csak valami előre nem látható fordulat nem dönti meg Hitler és Mussolini uralmát, csaknem elkerülhetetlen. . . A Németország ellen kialakult front csodálatos gyorsasággal jött létre. Hogy ennek jönnie kell, az várható volt. De hogy olyan gyorsan alakul ki, nem hittem volna. Bizonyos, hogy a zsidóság nagy nemzetközi befolyásának és súlyának a nemzetközi, különösen az angolszász világban döntő szerepe volt ebben. A német munkásmozgalom úgy omlott össze, mint a világháború idején. . . A belső harc következtében a munkásmozgalom elvesztette vonzóerejét s az antant nyomása a válsággal együtt diadalmassá tette az ellenforradalmi szellemet. . . Azt hiszem, a csehek és a franciák nem látják át kellőképpen Dollfuss veszélyességét. . .”

⁹⁰ Jászi 1933. okt. 15-én Csécsynek.

⁹¹ Uo.

⁹² Csécsy 1935. jan. 15-én így írt ezekről Jászinak: „Szemére vetettem Vámbérynek, hogy 15 év alatt semmit sem tett azért, hogy a régi radikális ideológiát át lehessen menteni; felnőtt egy új nemzedék elég sok többé-kevésbé jóhiszemű emberrel, akik rólunk és múltunkról semmit sem tudnak.” Jászi egy korábbi kérdésére válaszolva azt is leszögezi: „Marczaliékkal azt hiszem nem érdemes, a »zsidó liberalizmussal« pedig talán nem lenne most időszóval vitatkozni!”

Jászi az egész polgári mentalitás és koncepció lényegét valamint válságának és elbizonytalanodásának legfőbb okát így látta: „A főbaj (és ez nem a Ti hibátok, hanem a koré), hogy a fascizmus és a bolsevizmus örvénye között nem vagyunk képesek a hajónak új irányt adni. Nem elég csak a demokráciát emlegetni és böles pofával mondogatni (mint a II. Internacionálé teszi), hogy csak lassan és fokozatosan kell haladni a bolsi főcél felé! Ennek az ideológiának teljes csődjét és impotenciáját a Mannheim könyve legnyilvánvalóbban bizonyítja rengeteg tudása és elpocsékolta finomelméjűsége dacára. Ennek a helyzetnek a veszélyeit itt Amerikában legjobban látom. A legjobb elmék és a tömegek egyaránt irtóznak úgy a kapitalizmustól, mint a bolsevizmustól, de minden lépés »előre« a Planwirtschaft diktatúrája felé halad. Egy szabad, kooperatív, anti-etatikus szocializmus doktrínája kidolgozatlan.”⁹³

Jászi a Mannheimmal való vitában „dacos” felfogását nem enyhítette, sőt, az egyre inkább meggyőződésévé vált.⁹⁴

Csécsey leginkább a kiuttalanságot fogalmazta meg, elsősorban a hazai viszonyokból kiindulva: „Polgárság és munkásság ma semmit sem számít. A magam részéről à la longue semilyen megoldási lehetőséget sem látok!”⁹⁵

Azt az erősödő benyomást — félelmet és aggodalmat, — hogy a polgári radikalizmus, a polgári demokrácia eszmeköre mindinkább elavul az új nemzetközi viszonyok között, hogy egy letűnt világ ideálja csupán, az 1938-tól bekövetkezett események mindinkább megszilárdították. Jászi így írt erről: „Én is még mindig a müncheni paktum hatása alatt állok s én is úgy tekintem azt, mint

⁹³ Jászi 1936. jún. 27-én Csécseynek. Jászi a maga kritikái észrevételeit megírta Mannheim Károlynak is, aki erre 1936. nov. 8-án így válaszolt: „Szerintem mindketten végső gyökerünkben »liberálisak« vagyunk. Ön azonban nemes daccal akar a korral szembe szállni, én mint szociológus el akarnám lesni (még ha pokoli is) ennek az új világnak a titkát, mert azt hiszem ez az egyetlen módja annak, hogy ne az új társadalmi struktúra legyen mi felettünk, hanem mi felette. Liberális értékeket a modern tömegtársadalmi technika segítségével keresztülvinni — talán paradox vállalkozás — de az egyetlen járható út, ha az ember nem akar csak daccal reagálni.” A vita ezzel nem zárult le, Jászi 1936. dec. 19-i levelével folytatódott, most már elsősorban filozófiai irányban.

⁹⁴ Egy Franciaországba kikerült magyar fiatalembernek, Cseresnyés Sándornak, aki Jászi és a polgári radikálisok eszmevilágán nevelkedett és ebből fakadó meggyőződését követve a spanyol polgárháborúba ment, hogy a Köztársaság oldalán harcoljon (Jászihoz írt levele 1937. máj. 20-án), Jászi így válaszolt: „Úgy érzem, hogy nemcsak a spanyol nép, de a világ sorsa fog eldőlni hispán csatatereken. Ott fog mindenekelőtt kiviláglani, hogy vajon meg lehet-e állítani a mindenféle fascizmusok lelketőlő áradatát s van-e remény megmenteni a demokráciát úgy, hogy a szociális igazságosságot összeegyeztessük a szabadsággal. Egy diktátoros szocializmus oly szörnyű, mint egy autokratikus fascizmus.” Jászi 1937. jún. 6-án Cseresnyés Sándornak.

⁹⁵ Eckhardtrol, Gömbösről és Bethlenről rajzolt portréja nagyon karakterisztikus és tanulságos: „Eckhardt egyrészt a kis- és középbirtokos érdekeket akarja a gazdasági politika tengelyébe állítani, valóságos programja azonban nincs . . . csupán az ipari- és banktőkét akarja szétszedni, hogy az agráriusokat jóllakassa. Másrészt nincs megelégedve a külpolitikával, nem hajlandó levonni a genfi vereség konzekvenciáit.” „Gömbös szíve mélyén biztosan Eckhardtal érez most is, viszont van annyi praktikus esze (ha sokkal több nincs is), hogy aggódik a kísérletezésektől és kénytelen-kelletlen hallgat Bethlenre, aki mögött csakugyan számottevő erők állnak. . . . Egyelőre Bethlen van felül.” „Bethlennek viszont nincsenek alevézerei. Akármilyen gazember is, mindenesetre koncepciózus alak; azt hiszem, a magyar feudalizmus utolsó történeti méretű képviselője. Utódja nem lesz, utána valószínűleg valamilyen káosz következik.” Csécsey 1935. márc. 1-én.

Braun viszont azokról az aggályokról, arról a zavarról adott hírt, amelyeket a Szovjetunióban 1936-tól megindított koncepciók okoztak a hazai polgári radikálisok, demokraták körében. „Szörnyű és érthetetlen, ami most Oroszországban történik” (1937. jan. 29.). „Biztos, hogy Oroszországban valami nagy baj van, de hogy az mi, nem tudom, pedig ezt mindenütt keresem. Ilyen tömeggyilkosságot súlyos ok nélkül nem követnek el . . .” (1936. nov. 15.). „Az orosz események kimondhatatlan károkat jelentenek a demokráciának” (1936. szept. 9.).

végleges lezárását egy korszaknak s azoknak az eszméknek az eltemetését, legalábbis a mi és az utánunk következő nemzedék életében, melyekért küzdöttünk. . . A katasztrófa fő oka, hogy úgy a liberális demokrácia, mint a marxi szocializmus elvesztette erkölcsi értékeit.⁹⁶

Ismeretes, hogy az 1938—1939-es belpolitikai fejlemények, az ún. zsidó törvények és más intézkedések milyen súlyos csapást mértek az egész baloldali polgári ellenzékre, köztük is elsősorban a radikálisokra. A háborús viszonyok a Jászi és a hazaiak közötti érintkezést, levelezést is egyre nehezebbé, végül lehetetlenné tették. Jászi a háború előtt utoljára 1934-ben járt Európában, következő útjára csak 1947-ben került sor. De a kapcsolatok lazulásához az is hozzájárult, hogy kor- és harcostársai kiöregedtek, elhaláloztak, egy részük pedig 1938-tól emigrációba kényszerült.

Magyarországról már jóformán csak Csécsytől érkeztek levelek Jászihoz s azok is napról-napra újabb bajokról számoltak be. A második zsidó törvény a még működő Századunkat juttatta válságos helyzetbe, mivel Vámbéryt, a lap főszerkesztőjét, valamint Csécsyt nem vették be a sajtókamarába; a lap elvesztette előfizetőit is. Jászi úgy látta, egyedül ésszerű megoldás az, ha feladják a lapot, mivel „nyíltan, rendezen” írni úgysem lehet.⁹⁷

Csécsy azonban 1940-ig még nagy nehezen tudta tartani a lapot, küzdve a papírkorlátozás ellen és saját sajtó-kamarai tagságáért. 1940-ben azonban végleg be kellett szüntetni a lapot.⁹⁸

Még csak a „furesa háború” első esztendejében jártunk, amikor már Jászi azzal foglalkozott, milyen alapon, hogyan kell kialakítani a háború utáni Magyarországot. „Hogy a jövőt csak is az októberi politika felújítása készíthetné elő — tehát kisparszt politika és a nemzetiségi önkormányzatok rendszere — ez is nyilvánvaló — írta Fényes Lászlónak. . . Ámde Veled szemben azt hiszem, hogy az új októberi tézisnek odahaza kell megszületnie. . . Az októberi emigráció részben meghalt, részben elaggott, részben bolsevizálódott. . .”⁹⁹

Koncepciója az emigráció köreiből élénk vitát váltott ki, ki-ki hozzátette a maga elképzeléseit s főleg Károlyi Mihály igyekezett tompítani Jászi szovjet-illetve kommunistaellenes elgondolásait.¹⁰⁰

Bármilyen volt is részleteiben az elképzelés, bármilyen vitákat váltott is ki, bármennyire foglalkoztatta is az emigrációt, a legfontosabb tényező az maradt, hogy „otthon” nem az októberi tézis volt születőben. Nemesak nemzetközi tényezők miatt, hanem azért sem, mert Magyarországon is kiöregedett az októberista generáció, utánpótlása pedig nem volt. Végül pedig bármily fájdalmas volt is a fel- és elismerés, nem lehetett kitérni előle: az új Magyarország megteremtéséhez az októberi tézis már nem volt elégséges.

⁹⁶ Jászi Rónai Zoltánnak 1938. nov. 4.

⁹⁷ Csécsy Jászinak 1939. máj. 1., Jászi Csécsynek 1939. máj. 13.

⁹⁸ Csécsy Jászinak 1939. okt. 21., 1940. febr. 13. Csécsy végül Bajcsy Zsilinszky Endre Szabad Szó c. lapjánál lett munkatárs és így juthatott be a sajtókamarába (1941. jan. 15-i levele Jászihoz). Supka Géza viszont a Tolnai Világlapjánál helyezkedett el, nagy nehézségek árán (Supka Jászinak 1940. febr. 3.).

⁹⁹ Jászi Fényes Lászlónak 1940. jan. 28. Részletesen is kifejtette az új Magyarország 1918-as programját, a szövetségeseikkel, a partnerekkel kapcsolatos elképzeléseit: Fényesnek 1943. febr. 4., márc. 1., máj. 6.; Vámbérynek 1943. júl. 26., Ignac Schultznak 1943. aug. 3.

¹⁰⁰ Károlyi Jászinak 1942. febr. 10. és nov. közelebbi dátum nélkül.